

Το κρασί σε ταφικά έθιμα του παραδοσιακού πολιτισμού της Μακεδονίας και της Θράκης

Εισηγήτρια: Φωτεινή Τσιμπρίδου

Το ενδιαφέρον για μια ανθρωπολογικού περιεχομένου έρευνα για το κρασί που βασίζεται κυρίως σε παλαιότερα λαογραφικά δεδομένα γεννήθηκε κατά τη διάρκεια μιας επιτόπιας έρευνας που έκανα την άνοιξη του 1992 για τα νεκροταφεία του Νυμφαίου Φλώρινας, χρηματοδοτούμενη από τον κ. Μπουτάρη. Τότε είχα την ευκαιρία να βρεθώ σε ταφικές τελετές (κηδεία, τριήμερα, ανακομιδή οστών) παρατηρώντας επί του πεδίου τα διαβατήρια ταφικά έθιμα, όπου το κρασί έπαιξε ένα σημαντικό ρολό.

Αναζητώντας πληροφορίες για τα ταφικά έθιμα στο βορειοελλαδικό χώρο είχα Εντονη την εντύπωση διαφοροποίησης του χώρου της Μακεδονίας από αυτόν της Θράκης, τόσο όσον αφορά τη χρήση του κρασιού, όσο και των άλλων τροφών που χρησιμοποιούνται στα ταφικά έθιμα. Ωστόσο, προχωρώντας στην ανάλυση, πέραν μιας ή δύο διαφοροποιήσεων, στις οποίες θα αναφερθώ παρακάτω, η χρήση του κρασιού παρουσιάζόταν γενικευμένη σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Κατά συνέπεια, μια τέτοιου είδους ανάλυση για το κρασί θα μπορούσε να επεκταθεί ενδεχόμενα σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, ίσως και την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου και των Βαλκανίων, στις περιοχές τουλάχιστον όπου η χρήση του κρασιού γινόταν σε καθημερινή βάση.

Το κρασί, το ψωμί και το λάδι αποτελούσαν βασικά είδη διατροφής από τα πολύ παλιά χρόνια στη Μεσόγειο, αναφέρει ο Μπρωντέλ. Ωστόσο, αν και το κρασί ο νεται να συμβαδίζει με τους λιτούς ρυθμούς της καθημερινής διαίτας των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία, για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα, η ποσότητα κατανάλωσης διαφοροποιείται με βάση την απασχόληση. Έτσι, στους αγροτικούς πολιτισμούς τα ποσοστά είναι υψηλά, χαμηλότερα στους αστικούς και ελάχιστα στους κτηνοτροφικούς πληθυσμούς, οι οποίοι κάνουν κατάλυση στο κρασί μόνο στις γιορτές (Ματθαίου 1992). Επομένως, μία πρώτη παράμετρος της χρήσης του κρασιού κατά τα ταφικά έθιμα σχετίζεται με την κατά τόπον χρήση του επί καθημερινή όχι βάση. Επειδή τα θεματικά όρια του συνεδρίου είναι περιορισμένα (Μακεδονία, Θράκη) η ανάλυση θα βασιστεί σε πληροφορίες που προέρχονται κυρίως από χώρο αυτό, χωρίς ωστόσο να παραλείπονται αναφορές στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

Η ανάλυση στρέφεται γύρω από τη θέση που καταλαμβάνει το κρασί ως λειτουργικό στοιχείο, ανάμεσα στ' άλλα, στις διάφορες φάσεις των διαβατηρίων εθίμων.

Τα διαβατήρια ταφικά έθιμα ως συμβολικά συστήματα αποτελούν ένα σύστημα επικοινωνίας ενός πολιτισμικού συστήματος (στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για το ευρύτερο πολιτισμικό σύστημα της Μακεδονίας και της Θράκης). Όπως οι μύθοι, τα παραμύθια, τα άλλα έθιμα, τα τραγούδια και τα μοιρολόγια, η τε;, κ.λπ., έτσι και τα διαβατήρια έθιμα ως συμβολικά συστήματα προσπαθούν να πε^ σουν ένα μήνυμα: το μήνυμα αυτό, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Danforth που ασχολήθηκε με τα ταφικά έθιμα στην αγροτική Ελλάδα, είναι ότι υπάρχει μετά

Θάνατον ζωή (Danforth 1982). Τα διαβατήρια ταφικά έθιμα έχουν δύο στόχους: αφ' ενός στοχεύουν στη διαμεσολάβηση ανάμεσα στη ζωή και στο θάνατο και αφ' ετέρου στην επιτυχή μετάβαση από τη μία κατάσταση στην άλλη. Σύμφωνα με τον πρώτο, τα διαβατήρια ταφικά έθιμα πρέπει να υπερβούν την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στη ζωή και στο θάνατο (Danforth). Στα πλαίσια αυτά η ανάλυση σκοπεύει στην κατάδειξη: " του ρόλου του κρασιού, λειτουργικού στοιχείου των διαβατηρίων εθίμων, που μεσολαβεί στην αντίθεση αυτή ανάμεσα στη Ζωή και στο θάνατο. Σύμφωνα με το δεύτερο στόχο, απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή μετάβαση είναι ο καθαρισμός και ο εξαγνισμός. Και εδώ αναζητούνται τα στοιχεία εκείνα όπως το κρασί, των οποίων ο ρόλος είναι καθαρτικός και εξαγνιστικός.

Στο τελετουργικό δράμα των διαβατηρίων εθίμων οι πρωταγωνιστές είναι από τη μια ο νεκρός και από την άλλη οι πενθούντες. Ο νεκρός που έχει σώμα και ψυχή. Σύμφωνα με τη μελέτη του Hertz για τη *Συλλογική αναπαράσταση του θανάτου* οι πρωταγωνιστές είναι, το σώμα, η ψυχή και οι πενθούντες που ενωμένοι συμβολικά ο ένας με τον άλλο κινούνται από τη μία στην άλλη φάση των διαβατηρίων εθίμων που σύμφωνα με τη δομική ανάλυση του Van Gennep είναι τρεις: ο Αποχωρισμός, η Μεταβατική ή Περιθωριακή κατάσταση και η Ενσωμάτωση (Van Gennep 1969). Η ανάλυση που ακολουθεί εξετάζει τη θέση που καταλαμβάνει το κρασί στις τρεις αυτές φάσεις των διαβατηρίων εθίμων, τη *χρήση των* από τους πρωταγωνιστές και

το *ρόλο των* αφ' ενός στη διαμεσολάβηση ανάμεσα στη ζωή και στο θάνατο και αφ' ετέρου στην εξασφάλιση της επιτυχούς μετάβασης.

Το δράμα του αποχωρισμού, για να χρησιμοποιήσουμε και τη θεατρική ορολογία, παίζεται σε 3 πράξεις: κατά την πρώτη γίνεται η προετοιμασία του νεκρού, κατά τη δεύτερη η εκφορά του και κατά την τρίτη η προετοιμασία του τάφου και η ταφή.

Κατά την προετοιμασία του νεκρού το κρασί παρουσιάζεται με τη φυσική του ιδιότητα ως υγρό στοιχείο το οποίο αγιασμένο (θεία κοινωνία) λαμβάνεται από τον μελλοθάνατο: «Μόλις δουν ότι ο άρρωστος είναι πολύ βαριά και αρχίζει να έχει τον ρόγχο του θανάτου και να ψυχομαχεί θα τον κοινωνήσουν» (Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ. 131). Μετά την εκπονή του νεκρού το κρασί, ως σημαίνουσα έννοια, παίρνει τη μορφή του μύρου και χρησιμοποιείται με τον ίδιο τρόπο όπως και κατά τη βάπτισμα ο παπάς μυρώνει το παιδί. «Στο Διδυμότειχο πρωτού τον αλλάξουν έπαιρναν ένα ποτήρι κρασί και του σταύρωναν την πλάτ', του στήθους, τις μασχάλες και τα πουδάρια...» (Γιαννακίδης 1967). Στη Θράκη, εννοείται στην Ανατολική, «η σαβανότρα σκει τα ρούχα και τα βγάζει. Παίρνει σ' ένα πιάτο κρασί και με στουπί ή βαμβάκι σταυρώνει το νεκρό όπως τον μυρώνει ο παπάς στη βάπτισμα πρώτα απ' εμπρός στο στήθος, ύστερα στις πλάτες, στα χέρια από μέσα κι απ' έξω και τις πατούνες...», ι Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ. 132). Παρόμοια στην Ασπροβάλτα της Μακεδονίας (Μεταλλινού 1963, σ. 348). Αλλού, το κρασί ως σημαίνουσα παίρνει την καθαρτική ιδιότητα του νερού «...βουτούν ένα κομμάτι βαμπάκι μέσα σε κρασί και τον πλύνουν το πρόσωπο. Το κρασί το ρίχνουν σε μια άκρα για να μην το πατήση κανένας...» (Συ-γκολλίτης 1934-37). Το ίδιο στην Αλεξανδρούπολη από την Αίνο (Φελούκη 1929, σ. 460). Ορισμένες φορές το κρασί αυτό πρέπει να είναι μόνο άσπρο. «Στη Σωζόπολη άμα ξεψυχούσε ο νεκρός έπλεναν το λείψανο με λευκό κρασί» (Παπαϊωαννίδης 1944, σ. 280)¹.

Μια δεύτερη μορφή του κρασιού κατά το στάδιο του αποχωρισμού είναι αυτή ό-

που το υγρό στοιχείο αναμειγνύεται με στερεό (ψωμί) και ως τέτοιο μίγμα προσφέρεται στους τρίτους πρωταγωνιστές, στους πενθούντες, «Στο Διδυμότειχο... ο παπάς έκανε τρισάγιο και βουτούσε σ' ένα ποτήρι κρασί ένα παξιμάδι και το έδινε στους στενούς συγγενείς του πεθαμένου» (Γιαννακίδης 1967, σ. 289).

Κατά την εκφορά εκείνο που έχει σημασία είναι η θέση χωροταξικά και επομένως συμβολικά που κατέχει το κρασί. Συνήθως το κρασί με το σιτάρι και το ψωμί προηγούνται της πομπής. Στην Ανασελιτσα της Μακεδονίας «...μπροστά πηγαίνει αυτός που κρατάει το καπάκι του σεντουκιού, ύστερα αυτοί, που βαστούν τα κόλλυβα, μια απλάδα σιτάρι, μια κανέστρα ψωμί, μέλι, κρασί, νερό και κεριά. Ακολουθούν τα ξεφτέρια με τον ψάλτη και τον παπά, ύστερα το λείψανο, πίσω από αυτό οι πιο κοντινοί συγγενείς, οι άντρες και τελευταίες οι γυναίκες» (Συγκολλίτης 1934-37, σ. 401).

Στη Θράκη η διάταξη είναι η εξής: το παιδί με το καπάκι, εξαπτέρυγα, συγχώριο (παξιμάδια, κουφέτα, κρασί), ο παπάς, το λείψανο (Φελούκη 1929, σ. 461). Στη Δυτική Θράκη, στην περιοχή των Φερρών «το ψωμί προηγείται ολοκλήρου της ακολουθίας της εκφοράς, φερόμενον υπό γυναίκος». Έτσι «...κατά την εκφοράν του νεκρού προηγείται γυνή βαστάζουσα πίνακα έχοντα μίαν προσωπίδα κολλύβων και τρεις ή τεσσάρων άρτους» (Μανασσείδου στο Δευτεραίος 1979, σ. 143). Δεν αναφέρεται η θέση του κρασιού, σ' αυτή την περίπτωση ωστόσο ξέρουμε ότι υπάρχει.

Κατά την προετοιμασία του τάφου και την ταφή το κρασί εμφανίζεται ως υγρό αλλά και ως στερεό κατόπιν ανάμιξης του με ψωμί:

Στην περιοχή Διδυμοτείχου, πριν αρχίσουν να σκάβουν, θυμιατίζουν και ρίχνουν κρασί στον τόπο που θα ανοιχτεί το μνήμα (Κτενίδης - Θεοδοσιόγλου 1969, σ. 129). Ας σημειωθεί ότι στην ευρύτερη περιοχή φέρετρο δεν χρησιμοποιούνταν όπως και στους Γιατράδες της Μακράς Γέφυρας (Κομνίδης 1968, σ. 182) και στα πομακοχώ-ρια του ν. Ροδόπης. Ο νεκρός σκεπάζεται με λίγο χώμα και από πάνω μπαίνουν λοξά σανίδια, πάνω από τα οποία μπαίνει το χώμα. Αλλά και σε χωριά της Ανατολικής Ρωμυλίας και Ανατολικής Θράκης, των οποίων οι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στη Δυτική Θράκη (Τσιμπιρίδου 1990) συναντάται αυτή η πρακτική, μόνο που εδώ υπάρχει φέρετρο.

Στη συνέχεια, μετά την τοποθέτηση του νεκρού στον τάφο και πριν αυτός σκεπαστεί, η παρουσία του κρασιού ως υγρού στοιχείου είναι χαρακτηριστική: «Ο παπάς διαβάζει ευχή σ' ένα κεραμυδάκι που έχουν βάλει σταυρό με κίτρινο κεριά και το βάζει στο στόμα του πεθαμένου και διαβάζει το κρασί» (Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ. 138) «Ο παπάς χύνει το κρασί επάνω στο νεκρό κάνοντας με αυτό τρεις σταυρούς» (Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ. 138).

Στην Ανασελιτσα, «αφού τον σκεπάσουν με το σάβανο, ο παπάς ρίχνει τρεις φόρες: σε διάφορα μέρη του νεκρού, στο κεφάλι, στη μέση και κοντά στα πόδια, κρασί κο λάδι παρμένο από τη μεσαία καντήλα της εκκλησίας του χωριού, της καντήλας δηλπου κρέμεται μπροστά στο Σταυρό του Χριστού πάνω από το τέμπλο λέγοντας "αντίεις με υσώπω και καθαρισθήσομαι, πλύνεις με και υπέρ χιόνα λευκανθήσομαι» (Ψαλμός Ν (50) στο Συγκολλίτης 1934-37).

«...εν δε Μακεδονία (Καρυά Ολύμπου), Τραπεζούντι, Καππαδοκία και αλλαχο (Καβακλί Θράκης) ίσως συνηθίζουσι τας αυτάς των εναγιασμάτων ημέρας, αφο ψάλωσι μικρόν τρισάγιο, να σπένδωσιν οίνον τοις νεκροίς, εν δε τη Μ. Ασία δι' ε πίτηδες οπής εντός των τάφων εγγέουσιν οίνον» (Πολίτης 1931, σ. 338).

Στην Κυανή Διδυμοτείχου ρίχνουν μέσα στον τάφο ένα κομμάτι ψωμί βουτηγμένο στο κρασί (Τσομπανλιώτη στο Δευτεραίος 1979, σ. 148).

Σ' αυτό το πρώτο στάδιο του αποχωρισμού λοιπόν το κρασί παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, καθ' όσον είναι ένα από τα κυριότερα στοιχεία καθαρισμού του νεκρού που πρέπει να περάσει σε μίαν άλλη κατάσταση. Το κρασί έτσι συμβάλλει στην επιτυχή εξασφάλιση της μετάβασης, ένα από τα κύρια μελήματα των διαβατηρίων ταφι-κών εθίμων.

Στην *Περιθωριακή κατάσταση* τώρα το κρασί χρησιμοποιείται από την ψυχή του νεκρού και από τους πενθούντες άλλοτε σκέτο, άλλοτε με ψωμί.

Τις τρεις πρώτες κρίσιμες μέρες «...Στη Θράκη στη μέση της κάμαρας που ο νεκρός ξεψύχησε, έχουν ένα μικρό τραπέζι, επάνω ένα ποτήρι κρασί, προσφορά και κερί» (Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ. 139) ή επί τρία συνεχόμενα βράδια εκεί όπου εξέπνευ-σεν ο νεκρός «βάζουν μια πράσινη πινάκα με νερό και τρεις βούκες ψωμί, ανάφτουν την λαμπάδα που έκαιε στο κεφάλι του πεθαμένου, και θυμιάζουν το νερό» (Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ. 139). Βλέπουμε ότι στη θέση του κρασιού άλλοτε συναντάμε και το νερό. Το ένα ή το άλλο στοιχείο πάντοτε συνδυασμένα με ψωμί².

Στην Ανασελίτσα της Μακεδονίας μετά το θάνατο βάζουν στο καντήλι ένα φλυ-τζάνι νερό και ένα κρασί, γιατί πηγαίνει η ψυχή και πίνει. Στις 3 μέρες το βρίσκουν λιγότερο και πιστεύουν ότι ως τις 40 η ψυχή γυρνά στα γνωστά της μέρη, διψάει και πίνει νερό (Συγκολλίτης 1934-37). 3 και 40 είναι οι αριθμοί που δείχνουν την περιθωριακή κατάσταση στην οποία βρίσκεται από τη μια ο νεκρός σε σχέση με τους δύο κόσμους και από την άλλη οι πενθούντες σε σχέση με την κοινωνία των ζωντανών. Οι κυρώσεις των 3,9 ή 40 ημερών καθώς και το μακρύ πένθος του ενός, 2 ή και 7 χρόνων επιβάλλονται στους πενθούντες που είχαν άμεση μολυσματική επαφή με το νεκρό ανάλογα με το βαθμό συγγένειας τους.

Χαρακτηριστική και ενδεικτική είναι η χρήση του κρασιού από τους πενθούντες και μη κατά τη διάρκεια της κηδείας και του πένθους.

Κατά την παραμονή της κηδείας στη Θράκη, το βράδυ, γίνεται της Παναγιάς το πι-κροβουόκι. «Ο καθείς θα πάγει ό,τι θέλει, φασούλια, ρύζι, ελιές, κρασί, ρακί, όλο νηστίσιμα και βρίσκεται στις ψυχές των πεθαμένων» και θα φάνε πάνω στο ταβλομέ-σαλο, καταγής (Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ. 136). Εδώ το κρασί συνοδεύεται από νηστίσιμα φαγητά και μόνο (ιδιαίτερο χαρακτηριστικό για την περιοχή της Θράκης).

Την ημέρα της κηδείας, πάνω στον τάφο η λήψη του κρασιού γίνεται άμεσα από το νεκρό και από τους ζωντανούς.

Στην περιοχή της Δράμας «μετά την ταφή στρώνουν τραπέζι στα μνήματα και τρώνε όλοι μαζί. Στο μνήμα πάνω βάζουν ένα ποτήρι κρασί, ένα πλαστό ψωμί και πριν φάνε κόβουνε μια βούκα ψωμί και τη βουτάνε στο κρασί, την τρώνε και λένε θεός συγχωρέσοι. Μετά το φαί μοιράζουν τα κόλλυβα, και το "κολάκ" λέγεται κουλουράκι και δωρίζει αυτός που έχει το νεκρό όλον τον κόσμο» (Δευτεραίος 1979). Στη Μακεδονία «άμα θα πααίνουν στην ικκλησχ'α κι θα βάνουν του μπιθαμένου στουν ντάφου, ρίχνουν απού πάνω ψωμί και κρασί» (Συγκολλίτης 1934-37, σ. 148).

Μετά την ταφή πλένουν τα χέρια τους, παίρνουν λίγα κόλλυβα, σιτάρι βρασμένο, ένα κομμάτι ψωμί που το βουτούν στο μέλι. Πίνουν από λίγο κρασί ή ρακί. «Τη λαγέ-να με το κρασί δεν τη σπάζουν όπως γίνεται σε πολλά μέρη της Ελλάδος, μα την παίρνουν μαζί με την απλάδα, όπου είχαν το σιτάρι και την κανέστρα ή το δίσκο, ό-

που είχαν το ψωμί, στο σπίτι, αφήνοντας τα ως το βράδυ έξω από τη μεσιά (εσωτερική θύρα)» (Συγκολλίτης 1934-37, σ. 403).

Οι Ρωμιοκασιβελοί Διδυμοτείχου συνηθίζουν να προσφέρουν στο νεκροταφείο ελιές, κρασί και παξιμάδια (Διάκου κ.ά. 1967, σ. 140). Στη Βέμπιανη Φλωρίνης, οι συγγενείς προσφέρουν δοχεία με γάλα ή κρασί στην οικογένεια του αποθανόντος (Καψάλης 1913, σ. 407). Στη Σωζόπολη μοίραζαν μακαριά από ρύζι και σταφίδες (Παπαϊωαννίδης 1944, σ. 281)³.

Στη Θράκη, *στο σπίτι μετά την κηδεία* στη μέση της κάμαρας, όπου ξεπλύθηκε ο νεκρός, βάζουν πάνω σ' ένα τραπέζι ένα ποτήρι κρασί, προσφορά, κερι, το θυμιατό. Ο παπάς θα διαβάσει το τρισάγιο και θα δώσει την παρηγοριά⁴. Κόβει ύψωμα από την προσφορά, το βουτά στο κρασί, δίνει με το κουτάλι πρώτα στους δικούς και ύστερα στους ξένους (Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ. 139). Το ίδιο έθιμο συναντούσε κανείς στο Μαΐστρο Ανατολικής Θράκης και συναντά ακόμη σε προσφυγικά χωριά της Βόρειας Ελλάδας.

Στη Δαδιά Σουφλίου ο παπάς ευλογεί ένα ποτήρι κρασί με βασιλικό και ραντίζει το τραπέζι (Διάκου κ.ά. 1967, σ. 140). Το ψωμί, αν όχι ολόκληρο τουλάχιστον η πρώτη βουκιά, πρέπει να «βουτιέται μέσα σε κρασί» αναφέρει ο Πετρόπουλος μιλώντας για τα λαογραφικά Σαμακκόβου Ανατολικής Θράκης (Πετρόπουλος 1940-41, σ. 164). Στην Ανασελίτσα, οι γυναίκες που μένουν για να καθαρίσουν, πάνω στα τραπέζια βάζουν ένα ποτήρι κρασί, ένα καρβέλι ψωμί ολάκερο, ένα πιάτο βρασμένο σιτάρι και κεριά. Μετά το τρισάγιο του παπά ένας από τους πιο κοντινούς πίνει το πο-τή(> το κρασί.

Η μακαριά στη Θράκη περιλαμβάνει μόνο νηστίσιμα φαγητά πάνω στο σινί (φασόλια, λαθήρι, πλάφι, ελιές, τυρί με ζεστό ψωμί, πατάτες) και προσφέρεται από του; συγγενείς του πεθαμένου. Στη Μακεδονία, αντίθετα, το φαγητό που ήταν ρύζι είτε με δαμάσκηνα ξερά είτε με ψάρι αλμυρό - καμιά φορά περιελάμβανε και κόκκινο κρέας- προσφέρονταν και από αυτούς που έρχονταν για παρηγοριά με μια λαγένα κρασί, μια μπουγάτσα και ένα πιάτο φαί.

Η παρηγοριά έχει την εξής έννοια στην Ανασελίτσα Μακεδονίας: Ως τις 9 μέρες, εκτός αυτή της κηδείας, συγγενείς, κυρίως από μακρινά χωριά, έρχονται με παρηγο-ριά (ό,τι και στη μακαριά). Στο Σαμμάκοβο την πρώτη μπουκιά ψωμιού τη βουτοη στο κρασί. Ύστερα, όταν έπιναν κρασί, έχυναν πρώτα 3 φορές λέγοντας «θεός σχορέστον» (Κιακίδης 1961, σ. 213).

Κατά τη διάρκεια του τελετουργικού φαγητού που ακολουθεί, τη μακαριά, το κρασί φαίνεται να είναι βασικό στοιχείο⁵. Συνδυάζεται δε είτε με απολύτως νηστίσιμα φαγητά, κυρίως στη Θράκη, είτε περιλαμβάνει και αλμυρό ψάρι χωρίς αίμα, πιο συ χνό στη Δυτική Μακεδονία⁶. Το γεγονός ότι σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας; μακαριά περιλαμβάνει κυρίως κρέας είτε ψάρι με αίμα πρέπει να αποδοθεί πιθανό στο διαιτολόγιο αυτών των πολιτισμικών ομάδων που τα χρησιμοποιούν⁷. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για παράδειγμα η ρητή απαγόρευση της χρήσης του κρασιού και του κρέατος στην περιοχή της Αρτας⁸.

Σε κάθε περίπτωση όμως το κρασί, το ψωμί, το σιτάρι και οι άλλοι είδους τροφί: νηστίσιμες ή όχι αναλώνονται στην κυριολεξία από τους πενθούντες και συμβολιχ από το νεκρό (ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το ποτήρι της παρηγοριάς που προορίζεται για το νεκρό δίνεται στο στενότερο συγγενή του), και αποτε-

λούν τα διαμεσολαβητικά στοιχεία ανάμεσα στον κόσμο των ζωντανών και σ' αυτό των νεκρών.

Στη διάρκεια του πένθους στη Θράκη γλυκό δεν κερνούν για δύο χρόνια, παρά καφέ, ρακί, πλάφι με σταφίδες για μεζέ. Οι πενθούντες απέχουν από κρέας για 40 ημέρες. Στην Ανασελίτσα, στη διάρκεια του πένθους, κερνούν μόνο κρασί και καφέ για ένα χρόνο. Το διαιτολόγιο στη διάρκεια του πένθους επιβάλλει τη χρήση του κρασιού, του καφέ και των αποξηραμένων φρούτων από τους συγγενείς και τους επισκέπτες και απαγορεύει ρητά τη χρήση οποιουδήποτε γλυκού και κρέατος. Ένδειξη πένθους ως προς την τροφή είναι και η παρασκευή της μέχρι 9 μέρες τουλάχιστον όπως συμβαίνει στη Θράκη (Κυριακίδης 1938, σ. 530).

Το γεγονός της αποχής από τη μαγειρική των στενών συγγενών για ένα μεγάλο διάστημα έχει να κάνει με τους κανόνες εκείνους που απαγορεύουν σε άτομα μολυσμένα εξ αιτίας της στενής επαφής τους με το νεκρό να έρχονται σε επαφή με την τροφή κυρίως παρασκευάζοντας τη. Ακραίες περιπτώσεις συναντά κανείς στους Σαμόα της Πολυνησίας όπου τα άτομα αυτά απαγορεύεται να φάνε με τα χέρια τους που άγγιξαν το νεκρό και τρώνε σκύβοντας στο χώμα (Frazer 1990, σ. 96). Στη Σηλυβρία κάθε Σάββατο ως τις Σαράντα έστελναν με τη σαβανότρα λειτουργία από το αλεύρι των κεριών και ένα ποτήρι κρασί στην εκκλησία.

Τα μνημόσυνα σηματοδοτούν την Περιθωριακή κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι πενθούντες, πιο συχνά στην αρχή (τριήμερα, εννιάμερα, εικοσαήμερα, σαράντα, τρίμηνα, εξάμηνα) πιο αραιά κατόπιν (χρόνος, δύο χρόνια, τρία χρόνια). Η Περιθωριακή κατάσταση του πένθους καθορίζει το ρόλο και τη θέση του πενθούντα στην κοινωνία των ζωντανών. Έτσι, οι πενθούντες πρέπει να φέρουν σημάδια του πένθους τους (μαύρα ρούχα, γένια, μακριά μαλλιά ή κουρεμμένα μαλλιά)⁹, ν' απέχουν από άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις και ιδιαίτερα από αυτή του γάμου, κυρίως ως πρωταγωνιστές¹⁰.

Κατά τα Τριήμερα στη Θράκη «...θα χύσουν το νερό της πινάκας επάνω στο μνήμα να δροσιστεί η ψυχή του πεθαμένου, τις τρεις βούκες παραχώνουν πάνω στον τάφο και την πινάκα αφήνουν μπρούμιτα ή την σπάνουν επάνω στο μνήμα, όπως και το πινάκι που είχε το κρασί» (Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ.140). Στην Ανασελίτσα ξημερώματα στα τριήμερα φέρνουν στο μνήμα πίττα, γλυκό, λαγκίτες, σταφύλια, απίδια, πορτοκάλια, κυδώνια και τα μοιράζουν μεταξύ τους οι γυναίκες (Συγκολλίτης 1934-37). Στην Ασπροβάλτα, θυμιάζουν και ρίχνουν το σταύρωμα (το λάδι και το κρασί που χρησιμοποιήθηκε για το σταύρωμα στην προετοιμασία του νεκρού) (Μεταλλινού 1963, σ. 349). Στο Νυμφαίο Φλώρινας οι γυναίκες φέρνουν κρασί και σιτάρι.

Στη Θράκη *στα Σαράντα* κάνουν πολλά κόλλυβα καθώς στο Χρόνο, στα Δίχρονα και στα Τρίχρονα. Μετά το μνήμα θα πάνε σπίτι, ο παπάς θα σηκώσει ύψωμα και θα δώσει τρισάγιο όπως στα εξάμηνα, εννιάμηνα και στο χρόνο. Είναι άξιο αναφοράς ότι το «ύψωμα» χρησιμοποιείται κάθε φορά ως εναρκτήρια τελετουργία μετά την αποχώρηση από το μνήμα (μιαρό) αμέσως μετά την είσοδο στο σπίτι, πριν το τελετουργικό φαγητό. Στην Ανασελίτσα το χειμώνα βάζουν στα μνημόσυνα, πέρα από τα κόλλυβα, και σταφυλαρμιά, σταφύλια δηλ. στο κρασί. Ακόμη μια λαγένα κρασί, ένα παγούρι ρακί, μια λειτουργία σε πετσέτα. Μόλις χτυπήσει η καμπάνα κάθε γυναίκα παίρνει από ένα μόνο είδος και πάνε στην εκκλησία. Το σιτάρι και τη λειτουργία τα βάζουν στο δεξιό μανάλι προς το μέρος της Παναγίας, ενώ τα άλλα, ψω-

μί, μεζέ, κρασί, ρακή, στα αριστερά, πλαϊνή θύρα του αϊδήμου. «Της Κυριακής τα κόλλυβα είναι πάντοτε περισσότερα και καλύτερα στολισμένα. Αντί για μεζέ, δηλ. καρπούζι, σταφύλια κ.λπ., έχουν πάντοτε γλυκό, μπακλαβά χυτό (κουρκούτι από αλεύρι και ζάχαρη ή μέλι ή πετμέζι, και νερό, ψημένο σε ταψί) ή παντεσπάνι και ένα πιάτο μέλι που πηγαίνει μαζί με το ψωμί στο μοίρασμα. Αφού καθήσει ο παπάς στην πρώτη θέση δεξιά περνάει μια γυναίκα ή ένα παιδί, με τη ρακή, το μεζέ ή το γλυκό, κατόπιν η γυναίκα με το σιτάρι, και τελευταία το ψωμί με το μέλι» (Συγκολ-λίτης 1934-37, σ. 410-411).

Εδώ η ενδιαφέρουσα πληροφορία αφορά στη θέση του κρασιού σε σχέση με το χώρο (δεξιά/αριστερά, όπου τοποθετείται αριστερά μέσα όμως στον ιερό χώρο της εκκλησίας) και η σχέση του με τα υπόλοιπα είδη: μόνο το σιτάρι (φυσική μορφή) και η λειτουργία (ευλογημένο ψωμί) τοποθετούνται στη δεξιά μεριά, τα άλλα προϊόντα που είτε έχουν υποστεί ζύμωση (κρασί, ψωμί) είτε έχουν περάσει από μια επεξεργασία (ψησιμο, βράσιμο) τοποθετούνται μαζί στην αριστερή πλευρά του ιερού. Μαζί με τα ψωμάκια κατά τα μνημόσυνα μοιράζεται και κρασί για να τα μουσκεύουν (Μάλαρα Θράκης, Πύργος¹¹).

Κατά το στάδιο της Ενσωμάτωσης διακρίνουμε δύο ειδών πρακτικές, τις τακτικές και τις περιστασιακές. Στις τακτικές θα κατατάσσαμε την τελική πρακτική ενσωμάτωσης που αφορά την ανακομιδή των οστών και τις περιοδικές, τελούμενες στα πλαίσια του ετήσιου παραγωγικού κύκλου, δηλ. τα ψυχοσάββατα. Οι περιστασιακές αφορούν τις ιδιαίτερες πρακτικές επανένταξης του νεκρού στον κάτω κόσμο όταν αυτός επιμένει να συχνάζει στον κόσμο των ζωντανών.

Κατά την *τελική πρακτική Ενσωμάτωσης*, την ανακομιδή των οστών, το κρασί κατέχει εξέχουσα θέση στο πανελλήνιο.

Στη Θράκη, στα 7 χρόνια, πλένουν τα κόκκαλα με κρασί, αφήνουν τα μικρά στο μνήμα και παίρνουν τα μεγάλα, σ' ένα πανέρι σκεπασμένο με άσπρο μπόγο τα πάνε σπίτι. Το βράδυ τρεις γυναίκες θα πάνε στην εκκλησία τα κόκκαλα, το άναμο (κρασί για την κοινωνία), κόλλυβα, προσφορά και λαμπάδα. Μια βραδιά θα μείνουν στην εκκλησία και το πρωί θα τα κάνουνε κηδεία. Θα τα βάλουν στον ίδιο τάφο. Θα μοιράσουν κόλλυβα και ψωμί και στο σπίτι ο παπάς θα σηκώσει ύψωμα και θα δώσει την παρηγοριά (Σταμούλη-Σαράντη 1929, σ. 141). Για μια ακόμη φορά η πρακτική του «ψώματος» θα σηματοδοτήσει το τέλος μιας σειράς τελετουργιών που άρχισαν με παρόμοιο τρόπο την παραμονή της κηδείας με της Παναγιάς το πικροβούκι.

Στην Ανασελίτσα μέσα σε σατινένιο τορβά βάζουν τα κόκκαλα, αφού τα πλύνουν με κρασί (στις κόγχες των ματιών βάζουν βασιλικό ή άλλα πράσινα λουλούδια). Στην εκκλησία, στο αριστερό μανάλι βάζουν τα κόκκαλα (το κρασί με τα κόκκαλα και πάλι αριστερά), ενώ στο δεξί βάζουν τα κόλλυβα το Σαββάτοβραδο και την Κυριακή. Μετά το ξεσταύρωμα λένε μοιρολόγια και μοιράζουν κόλλυβα, σιτάρι, ψωμί, κρασί κ.λπ. (Συγκολλίτης 1934-37, σ. 413).

Οι πρόσφυγες από την Αίνο, εγκατεστημένοι στη Δυτική Θράκη, ξεχωματιάζουν στα 3 χρόνια, πάντα Σάββατο πρωί, με πιάτο κόλλυβα, παξιμάδια και κρασί (Φελού-κη 1929, σ. 463).

Για μια ακόμη και τελική φορά τώρα που ο νεκρός επιστρέφει από μια άλλη κατάσταση πρέπει να εξαγνισθεί, και φυσικά το κύριο στοιχείο είναι το κρασί. Για μια ακόμη φορά κάνουν την εμφάνιση τους και οι ιδιαίτερες τροφές που μαζί με το κρασί

χρησιμοποιούνται ως διαμεσολαβητικά στοιχεία ανάμεσα στη ζωή και στο θάνατο (ψωμί, σιτάρι).

Οι τελετουργίες που γίνονται κατά τα Ψυχοσάββατα ίσως είναι οι μόνες που αποβλέπουν τόσο φανερά στην επιτυχή διαμεσολάβηση του κάτω με τον πάνω κόσμο, τονίζοντας συγχρόνως την απόσταση που τους χωρίζει. Από τα Ψυχοσάββατα, μόνο εκείνο της Πεντηκοστής, που είναι και το πιο πολυγιορτασμένο, θα μπορούσαμε χωρίς δισταγμό να το κατατάξουμε στο στάδιο της ενσωμάτωσης των νεκρών γιατί τότε είναι που οι νεκροί γυρίζουν πίσω στον κόσμο τους. Για τα υπόλοιπα τρία Ψυχοσάββατα, της Κρεατινής, της Τυρινής και των Αγίων Θεοδώρων, θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι γίνεται επιστροφή των ψυχών στη γη με στόχο την επικοινωνία με τους ζωντανούς, και από τους ζωντανούς οι ευνοούμενοι της επικοινωνίας είναι πρώτ' απ' όλα οι σαββατογεννημένοι. Στη Σιάτιστα πιστεύουν ότι οι ψυχές των αποθαμένων μπαίνουν από το πρώτο Ψυχοσάββατο μέχρι της Πεντηκοστής στην εκκλησία όταν γίνεται λειτουργία και πως οι σαββατογεννημένοι ακούν τότε μια βοή όπως τα μελίτσια (Καψάλης 1917, σ. 465). Σ' αυτά τα πλαίσια το κρασί με τις άλλες τροφές, μεταξύ των οποίων αυτή τη φορά και το γάλα, αποτελούν τα διαμεσολαβητικά υλικά.

Την Κυριακή της Τυρινής στο Κηπουριό Μακεδονίας κάθε οικογένεια, αντί για κόλλυβα, φέρνει στην εκκλησία πίττα, σιτάρι, κρασί, τυρί κ.ά. Τα βάζουν κατόπιν πάνω στους τάφους και τα μοιράζουν και τα τρώνε (Λουκόπουλος 1917, σ. 136). Του Ρουσαλιού, Ψυχοσάββατο της Πεντηκοστής, σε μερικά μέρη έχουμε αγερμούς παιδιών, στα οποία χαρίζουν «ψυχούδια» (ψωμάκια) που τα βουτούν στο κρασί την ώρα που τραγουδούν (Βερβίτσα) (Κυριακίδης 1938, σ. 599). Στην Ανασελίτσα πιστεύουν ότι οι ψυχές απολύονται την Κυριακή της Κρεωφάγου, μεταλαβαίνοντας από το αίμα που χύνεται από τις κόττες που σφάζει κάθε σπίτι και μένουν λεύτερες ως την Πεντηκοστή. Μετά το γονάτισμα γευματίζουν στα μνήματα με πλασμένο μπακλαβά ή χυτό χαλβά, γαλατόπιττα, ρυζόγαλο, λαγκίτες, κεράσια, φρούτα ξερά, καρύδια, μύγδαλα κ.λπ. Οι άντρες ξαπλώνουν σε κύκλο και πίνουν κρασί και ρακί (Συγκολλίτης 1934-37, σ. 412).

Το νέο διαμεσολαβητικό στοιχείο μαζί με το κρασί εδώ είναι οτιδήποτε παρασκευάζεται με γάλα, όπως ρυζόγαλο, γαλατόπιττες κ.λπ., κοινή πρακτική στη Μακεδονία και τη Θράκη.

Στη Θράκη, «των ψυχών» (Πεντηκοστή) όλα τα σπίτια θα πάνε στην εκκλησία το μεριδοχάρτι, το γρόσι του παπά, τη λειτουργία, ένα πιάτο κόλλυβα, το ποτήρι το άνα-μο, το κερι και το θυμίαμα. Βράζουν και ρυζόγαλο και το στρώνουν στο τραπέζι με ένα ποτήρι κρασί. Το μοιράζουν και τρώνε μόνο ένα αφού τελειώσει η εκκλησία. Παρόμοια το κρασί συνοδεύει και τις λειτουργίες¹².

Στη Θράκη τα Ψυχοσάββατα της Αποκριάς και των Αγίων Θεοδώρων μαγειρεύουν φασόλια και λαθήρι, και πάνε κρασί και μεριδοχάρτι στην εκκλησία. Κατά την Πεντηκοστή τοποθετούν στα μνήματα σε χάλκινα σκεύη πίττες, κόλλυβα και άνθη¹³.

Μερικές φορές όμως οι συνήθειες πρακτικές, όπως αυτές κατά τη διάρκεια της Πεντηκοστής, δεν βοηθούν στην ομαλή ενσωμάτωση των νεκρών στον κάτω κόσμο. Στην περίπτωση αυτή υπάρχουν οι *ιδιαίτερες περιστασιακές πρακτικές επανένταξης του νεκρού στον κάτω κόσμο*.

Στην Ανασελίτσα, στον τόπο που σκοτώθηκε κάποιος, βάζουν σημάδι, σταυρό ή

μικρό σωρό πέτρες. Πιστεύουν ότι το αίμα του σκοτωμένου μιλάει τη νύχτα. Φοβούνται ότι οι σκοτωμένοι με πληγές γίνονται βρυκόλακες (μορφή ζώων και γάτας ή κω-λοφωτιές), όπως και αυτοί που από τη χρόνια ακινησία άνοιξε το σώμα τους ή οι λεχώνες. Όλους αυτούς τους πλένουν με ζεστό νερό και τους ζεματίζουν με βραστό κρασί, μπήγοντας βαθιά στις πληγές μια βελόνα. Στο μνήμα αυτού που βρυκολάκια-σε ανοίγουν τρύπα στο ύψος του κεφαλιού και βάζουν δαυλί, για τρία συνεχόμενα Σάββατα, στο χάσιμο του φεγγαριού (Συγκολλίτης 1934-37, σ. 407).

Στη Δαδιά της Θράκης, για να μη βρυκολακιάσει, βάζουν στο κιβούρι μπαρούτι, σκόρδο, σινάπι ή του κόβουν το μικρό δαχτυλάκι (Δημοδιδάσκαλοι 1967). Παρόμοια στη Λέσβο, ένας σαββατογεννημένος ξεθάβει το νεκρό, ημέρα Σάββατο, του βγάζει την καρδιά, την τρυπά με σουβλί και τη ρίχνει μέσα στο ξύδι που βράζει δίπλα. Ρίχνει καυτό ξύδι στο βρυκόλακα και τον ξαναθάβει, προηγουμένως έχει πλυθεί με ξύδι στα χέρια και στο πρόσωπο (Διαλεκτός 1979, σ. 72).

Σ' αυτού του είδους τις τελετουργίες, για λόγους που αποβλέπουν στην κάθαρση από μη-ομαλές συνθήκες το κρασί ή κατώτερα του είδη όπως το ξύδι χρησιμοποιούνται ως καθαρτικά, στη μη-ομαλή τους κατάσταση, αφού υποστούν δηλ. την επεξεργασία του βρασμού. Για παρόμοιους λόγους χρησιμοποιούνται υλικά γνωστά για την καυστική τους ιδιότητα (σκόρδο, μπαρούτι, σινάπι, φωτιά). Άλλοτε για προφυλακτικούς λόγους τέτοια υλικά τοποθετούνται μέσα στο φέρετρο¹⁴.

Μια ολοκληρωμένη όμως παρουσίαση του ρόλου του κρασιού θα απαιτούσε την αναζήτηση του αφενός στα άλλα διαβατήρια έθιμα του κύκλου της ζωής ενός ανθρώπου (γέννηση, βάπτισμα, γάμος), σε διαβατήρια έθιμα του ετήσιου παραγωγικού κύκλου, αλλά και σε άλλα συμβολικά συστήματα όπως μύθους, όρκους, κατάρες, μαγικές και θεραπευτικές πρακτικές. Ενδεικτικά αναφέρομαι σε μερικά από αυτά. Το κρασί λαμβάνει ιδιαίτερη θέση σε μια σειρά από διαβατήρια έθιμα του κύκλου της ζωής ενός ανθρώπου όπως αυτά της γέννησης: από διαμεσολαβητικό στοιχείο ανάμεσα στη λεχώνα (μιαρή, επικίνδυνη) και τους «άλλους»: Στο Ζαγόρι της Ηλείου την τρίτη, πέμπτη ή όγδοη ημέρα του τοκετού ή και αργότερα οι συγγενείς της τεκούσης έρχονται στο σπίτι με πλαστάρι, ψάρια και οίνον (πογονίκια) (Οικονομίδη; 1962, σ. 495), μέχρι που αποκτά προφυλακτική και αποτροπαική ιδιότητα συνδυασμένο με άλλα στοιχεία για την προστασία της λεχώνας και του μωρού: Στους Αργυράδες της Κέρκυρας η βάβω την τρίτη μέρα φτιάχνει φυλαχτά για τη λεχώνα και το παιδί (ψωμί βουτηγμένο στο κρασί, σκόρδο, ρίγανη, αλάτι και στυλοχόρτι) στη λεχώνα στα δεξιά της, στο μωρό στη φασκιά του.

Κατά τις γιορτές, στη διάρκεια του ετήσιου παραγωγικού κύκλου, το κρασί αποτελεί διαμεσολαβητικό στοιχείο ανάμεσα στους νεκρούς και τους ζωντανούς: Στ.-Θράκη, την παραμονή των Χριστουγέννων στο τραπέζι έβαζαν ανάρτυγα φαγιά κα. πρασινάδια (σέλινο, μαϊντανό, λάχανο, πράσο), το πιάτο με τα χριστόψωμα (μας-μαρίτες=λαλαγκίτες και φουσκίτσες=λουκουμάδες), ένα ποτήρι κρασί και 3 ψωμιο Άφηναν παράδες στο τραπέζι, έριχναν σε μια γωνιά κρασί και άφηναν λίγο από όλα τα φαγιά για να 'ρθουν οι ψυχές να φάνε (Σταμούλη-Σαράντη 1950, σ. 203).

Στο Δρυμό Μακεδονίας την παραμονή των Χριστουγέννων, μαζί με την πίττα, στο τραπέζι τοποθετούν ένα πιάτο με σιτάρι, σκόρδο, αργυρά νομίσματα, καρπό ροιας, ξηρούς καρπούς, σταφύλια, υδροπεπόνια, ποτήρι κρασί μέσα στο οποίο βουτούν το

«κλικούδ του καλκάντζαρου», και από το οποίο μεταλαμβάνει όλη τη οικογένεια (Σλίνης 1938,0.95).

Η εξορκιστική ιδιότητα του κρασιού για τη θεραπεία του βρυκολακισμένου και η προφυλακτική και αποτροπαική του για την προστασία της λεχώνας και του μωρού μάς υποδεικνύουν την αναζήτηση του και σε άλλου είδους μαγευτικές και θεραπευτικές αγωγές.

Στο Σουφλί για τις νέες που είχαν άτακτη έμμηνο ροή έκαναν το εξής: σ' ένα οκά-ρικο μπουκάλι βάζανε κρασί μαύρο παλιό, 3-5 ετών, και πρόσθεταν κομμάτια κανέλλα, μοσχοκάρφια, μαύρο πιπέρι και τ' άφηναν πωματισμένο επί 15 μέρες. Από αυτό έπινε η νέα ένα κρασοπότηρο κάθε μεσημέρι (Παπασταματίου-Μπαμπαλίτη 1967, σ. 99).

Στα ξόρκια για θεραπεία βουτούν σε κρασί το ύφασμα και σταυρώνουν το σημείο που πάσχει (Κέρκυρα) (Σαλβάνος 1929, σ. 124). Όταν πρόκειται για σημεία του προσώπου που πάσχουν (μύτη, μάτια) χρησιμοποιείται άσπρο κρασί (Σαλβάνος 1929, σ. 130,132).

Στην Αιδηψό για το γήτεμα και ξεμάτιασμα χρησιμοποιούν ψωμί και κρασί. Αν είναι από μάτι, να πάει στον πάτο το ψωμί, αν δεν είναι, να βγει στον αφρό. Αν είναι ματιασμένο, να πετάξει μπουμπουλήθρες το κρασί κ.λπ. (Παπαναστασίου 1913, σ. 526).

Η χρυσή (ίκτηρος) θεραπεύεται με τα «Κωνσταντινάτα». Σε δοχείο με λευκό κρασί βάζουν το νόμισμα όλη νύχτα. Την άλλη μέρα ξορκίζουν τον πάσχοντα και του πλένουν ανάτριχα το πρόσωπο με το κρασί και του δίνουν να πιει το υπόλοιπο (Κουκούλες 1917, σ. 217).

Σε ανθρώπους που υποψιάζονταν ότι είχαν λύσσα, τους έδιναν να πιουν κρασί σε τρεις δόσεις, μέσα στο οποίο από βραδύς είχαν ρίξει μια σκόνη. Επί δύο μέρες έτρωγαν άρτον ανάλατο. Επί 40 μέρες απήχαν από όξινα φαγητά, ψάρια σκόρδο (Ανδραβίδα) (Αθανασόπουλος 1917, σ. 257).

Στη Ζάκυνθο θεράπευαν τις θέρμες, με ξεραμένη μάμα από κόκκορα, που πρέπει να σφάζει στην ξώπορτα, και να μη φάει από αυτόν ο ίδιος, και τη βράζουν με μαύρο κρασί και κοπανισμένο σκόρδο. Με αυτό ποτίζεται νηστικός ο άρρωστος για 3 πρωινά και λένε: «όπως διαλύθηκε ο μαύρος όξω από δω, έτσι και το μαύρο κακό από πάνω μου το ρουφάω να μη με ρουφήξει» (Γιαννόπουλου 1950, σ. 274).

Τα είδη του κρασιού (κόκκινο-Αευκό) χρησιμοποιούνται είτε κατ' αναλογία της αρρώστιας (κόκκινο-αίμα¹⁵, λευκό-ίκτηρος) είτε κατ' αναλογία, του ανθρώπινου σώματος (λευκό-πρόσωπο, κεφάλι ανώτερο, κόκκινο-υπόλοιπο σώμα κατώτερο)¹⁶.

Χαρακτηριστική είναι η χρήση του σε συνδυασμό με μια σειρά από καυστικά ή όξινα υλικά εκεί όπου υπάρχει υποψία δαιμονισμού (μη κανονική έμμηνο ροή κοριτσιών, λύσσα), όπου και αποκτά χαρακτήρα εξορκισμού. Ηπιότερος είναι ο ρόλος του κρασιού στο ξεμάτιασμα, συνδυαζόμενο με το ψωμί.

Εξίσου ενδιαφέρουσα παρουσιάζεται η αναλογική σχέση του κρασιού με τους κατ' εξοχήν πρωταγωνιστές-τελετάρχες των διαβατηρίων ταφικών εθίμων που είναι οι γυναίκες. Γυναίκες-μιαρές εξ αιτίας της μολυσματικής επαφής με το νεκρό ή και εξ αιτίας του φύλου τους (επικινδυνότητα της εμμήνου ροής των γυναικών αλλά και της λεχώνας, αίμα/κρασί). Γυναίκες που καταλαμβάνουν τον αριστερό χώρο στην εκκλησία όπως και το κρασί. Ωστόσο, είναι οι γυναίκες που κάνουν το εγχείρημα ε-

ξαγνισμού του νεκρού με το κρασί. Η σχέση καθαρότητας/μιαρότητας (purity/ pollution) δεν είναι απόλυτη τη στιγμή που οι μιαρές γυναίκες χρησιμεύουν και πρωταγωνιστούν για την εξάλειψη της μιαρότητας με σκοπό την καθαρότητα (εξαγνισμός, κάθαρση, εξορκισμός)¹⁷. Ανάλογη είναι και η χρήση του κρασιού (προϊόν που έχει υποστεί ζύμωση, μιαρό λόγω θέσης -αριστερά-) παρά τα άλλα είδη, τα ιερά (σι-τάρι-λειτουργία), για την εξάλειψη της μιαρότητας.

Συνοψίζοντας και ανακεφαλαιώνοντας θα 'θελα να τονίσω το ρόλο και τη θέση του κρασιού στα τρία στάδια των διαβατηρίων ταφικών εθίμων.

Στο πρώτο στάδιο το κρασί αποτελεί κύριο καθαρτικό, εξαγνιστικό στοιχείο για τον επιτυχή διαχωρισμό των δύο κόσμων αλλά και την επιτυχή εξασφάλιση της μετάβασης. Παρόμοια άλλα στοιχεία (νερό, πουλιά) χρησιμοποιούνται σε άλλα συμβολικά συστήματα των διαβατηρίων ταφικών εθίμων όπως τα μοιρολόγια (Danforth 1982). Η θέση του σε σχέση με τα άλλα στοιχεία είναι πρωταγωνιστική, κυρίως μαζί με το ψωμί. Η ταύτιση του δε με την καθαρτική ιδιότητα του άλλου υγρού στοιχείου, του νερού, προφανής: Στην Ανασελίτσα «την άλλη μέρα το πρωί, μόλις σηκωθούν, ξεσκεπάζουν το πρόσωπο του (νεκρού) και το πλύνουν με κρασί λέγοντας το ακόλουθο μοιρολόι: "Πολύ πρωί σηκώνομαι μαύρος από τον ύπνο, παίρνω νερό και νίβομαι, νερό να ξαγρυνήσω...."» (Συγκολλίτης 1934-37).

Στη μεταβατική κατάσταση το κρασί με τις άλλες τροφές αποβλέπει στην υπέρβαση της αντίθεσης ζωής/θανάτου χρησιμοποιούμενο ως διαμεσολαβητικό στοιχείο. Η θέση του, μαζί με το ψωμί, μέσα στα πλαίσια της ιερότητας θεωρείται «μιαρή» σε σχέση με το σιτάρι και τη λειτουργία που θεωρούνται «ιερά».

Στο τρίτο στάδιο της ενσωμάτωσης το κρασί έχει χαρακτήρα εξαγνιστικό, σε φυσική μορφή, για την εξασφάλιση μιας επιτυχούς μετάβασης. Παίρνει χαρακτήρα εξορκισμού, σε μη-φυσική μορφή, για εξασφάλιση επιτυχούς μετάβασης σε μη-ομαλές καταστάσεις. Έχει ακόμη ρόλο διαμεσολαβητικό εξασφαλίζοντας την επικοινωνία των ζωντανών με τους νεκρούς στα πλαίσια του ετήσιου παραγωγικού κύκλου.

Η χρήση του κρασιού σε άλλα διαβατήρια έθιμα και σε θεραπευτικές και μαγικές πρακτικές, σε άλλα συμβολικά συστήματα, όπως ενδεικτικά και περιστασιακά παρουσιάστηκαν σ' αυτή τη μελέτη, αιτιολογεί ή καλύτερα υποδεικνύει¹⁸ την ύπαρξη δυαδικών κατηγοριών, όπως κρασί ωμό/ψημένο, που παραπέμπει στην αντίθεση φύση/πολιτισμός, άσπρο/μαύρο, κρασί με νηστίσιμα/κρασί με αρτύσιμα, υγρό/στερεο. δεξιά / αριστερά, κρασί με καυστικά ή όξινα υλικά/κρασί σκέτο, δυαδικές κατηγορίες κλειδιά στα χέρια του ανθρωπολόγου ερευνητή, που υποδεικνύουν τρόπο; σκέψης και οργάνωσης του παραδοσιακού μας πολιτισμού.

Βιβλιογραφία

Αθανασόπουλος Θ. 1911: «Δημώδεις δοξασσία περί νεκρών», *Λαογραφία*, τ. Γ, σ. 682-684. -1917: «Σύμμεκτα (Λύσσα, λυσσαραίοι, λυσσαρίνοι)», *Λαογραφία*, τ. ΣΤ', σ. 257. Belmont N. 1989: «Propositions pour une anthropologie de lanaissance», *Topique* 43, σ. 7-18. Βλάχου Α. 1959: «Σύμμεκτα Μεγαρικά», *Λαογραφία*, τ. ΙΗ', σ. 543-550. Γιαννακίδης Δ. 1967: «Λαογραφικά Διδυμοτείχου», *Θρακικά*, τ. ΜΑ', σ. 280-289. Γιαννόπουλου Μ. 1950: «Ζακυνθινά ζόρκια», *Λαογραφία*, τ. ΙΓ', σ. 263-276. Danforth L. 1982: *The death rituals of rural Greece*, Princeton University Press.

- Δευτεραίος Α. 1979: *Ο άρτος κατά την γέννηση και την τελευταία*, Κέντρο Έρευνας Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημία Αθηνών.
- Δημητράκος Π. 1975-76: «Νεκρικά έθιμα Μάνης», *Λαογραφία*, τ. Λ', σ. 11-44.
- ΔημοδιΜσκαλοι 1967: «Δημοτικών Σχολείων Λαογραφικά Δαδιάς», *Θρακικά*, τ. ΜΑ', σ. 164-178.
- Διάκου Δ., Πρωικοπούλου Μ., Δεμερτζή Ζ. 1967: «Ηθη και έθιμα Ρωμιοκατασίβελων Διδυμοτείχου», *Θρακικά*, τ. ΜΑ', σ. 131-152.
- Διαλεκτός Ν. 1979: *Νεράδες - Καλλικάντζαροι - Βρικόλακες στις λεσβιακές παραδόσεις*, Πανεκτυπωτική, Αθήνα.
- Dubish J. 1986: «Culture enters through the kitchen» στο J. Dubish (εκδ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press.
- Ζαφειρακόπουλος Δ. 1911: «Έθιμα της κηδείας εν Μάνη», *Λαογραφία*, τ. Γ', σ. 473-477.
- Ζέρβας Β. 1915: «Προσφοραίεις τους νεκρούς», *Λαογραφία*, τ. Ε', σ. 646.
- Ζωηρού-Πασσά Ν. 1934: «Λαογραφικά σύμμεκτα εκ Κέρκυρας και άλλων τόπων», *Λαογραφία*, τ. ΙΑ', σ. 112-130.
- Frazersir J. 1990: *Ο χρυσός κλώνος*, τ. Α', Β', Γ', Εκάτη, Αθήνα.
- Huntington R - Metcalf P. 1979: *Celebrations of death*, Cambridge University Press.
- Καψάλης Γ. 1913: «Λαογραφικά εκ Βέμπιανης», *Λαογραφία*, τ. Δ', σ. 403-413.
- 1917: «Λαογραφικά εκ Μακεδονίας», *Λαογραφία*, τ. ΣΤ', σ. 452-537.
- Κιακίδης Θ. 1961: «Λαογραφικά Σαμμοκοβίου», *Θρακικά*, τ. ΛΑ', σ. 196-233.
- Κομνίδης Γ. 1968: «Λαογραφικά Γιατράδων», *Θρακικά*, τ. ΜΒ', σ. 168-185.
- Κουκούλες Φ. α 1917: «Δύο λέξεις από γλωσσικής και λαογραφικής απόψεως εξεταζόμενοι», *Λαογραφία*, τ. ΣΤ', σ. 538-546.
- β 1917: «Κωνσταντινάτα», *Λαογραφία*, τ. ΣΤ', σ. 215-220.
- Κουμπής Γ. 1913: «Σύμμεκτα (τραγούδια Αργαλαστής Πηλίου)», *Λαογραφία*, τ. Δ', σ. 694-697.
- Κτενίδης Δ. - Θεοδοσιόγλου Β. 1969: «Λαογραφικά Θούριου Διδυμοτείχου», *Θρακικά*, τ. ΜΓ', σ. 107-124.
- Κυριακίδης Σ. 1917: «Θυσία ελάφου εν νεοελληνική παραδόσει και συναξαρίοις», *Λαογραφία*, τ. ΣΤ', σ. 189-215.
- 1938: «Σύμμεκτα» *Λαογραφία*, τ. ΙΒ', σ. 589-604.
- Λουκόπουλος Δ. 1917: «Σύμμεκτα Λαογραφικά Μακεδονίας», *Λαογραφία*, τ. ΣΤ', σ. 99-168.
- 1921: «Σύμμεκτα Αιτωλικά Λαογραφικά», *Λαογραφία*, τ. Η' σ. 13-66.
- Μαρινέλλης Ε. 1976-78: «Γέννηση, γάμος, θάνατος στο Σούλι Πατρών», *Λαογραφία*, τ. ΛΑ', σ. 174-194.
- Ματθαίου Α. 1992: «Το κρασί ως βασικό είδος διατροφής στην Τουρκοκρατία», *Ιστορία του ελληνικού κρασιού*, Πρακτικά Β' Τριμήνου Εργασίας (Σαντορίνη, 7-9 Σεπτεμβρίου 1990), ΠΤΠΕΤΒΑ, Αθήνα 1992.
- Mesnil M. (1987): «Un dossier medical du vampirisme, au siecle des lumieres. Une hypothese sur les maladies saisonnieres», *Comprendre le recours aux medecines paralleles*, Colloque, Bruxelles, 3-5 Ddcembre 1987.
- Μεταλλινού Ε. 1963: «Λαογραφική έρευνα εις Ασπροβάλταν Λαγκαδά Θεσσαλονίκης», *Λαογραφία*, τ. ΚΑ', σ. 337-350.
- Μπρούσκου Α. 1991: «Η ανθρωπολογία της γέννησης», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, τ. 84, σ. 252-256.
- Οικονομίδης Δ. 1957-58: «Βιβλιογραφία Φωτεινοπούλου, Νομικόν πρόχειρον», *Λαογραφία*, τ. ΙΖ', σ. 670-678.
- 1962: «Όνομα και ονοματοθεσία εις τα δοξασίας και συνήθειας του ελληνικού λαού», *Λαογραφία*, τ. Κ', σ. 446-452.
- Οικονόμου Α. 1913: «Απαντήσεις εις τα ερωτήματα διά τα Ρουσόλια», *Λαογραφία*, τ. Δ', σ. 324-325.
- Παπαϊωαννίδης Κ. 1944: «Λαογραφικά Σωζοπόλεως», *Θρακικά*, τ. ΙΘ', σ. 268-298.
- Παπαναστασίου Ε. 1913: «Επώδαί εξ Αγίου του Δήμου Αιδημίων», *Λαογραφία*, τ. Δ', σ. 44-46.
- Παπασταματίου-Μπαμπαλίτη Χ. 1967: «Λαογραφικά Σουφλίου», *Θρακικά*, τ. ΜΑ', σ. 84-110.
- Παπαχριστοδούλου Χ. 1963: «Λαογραφικά σύμμεκτα Ρόδου», *Λαογραφία*, τ. ΚΑ', σ. 113-214.
- Πετρόπουλος Δ. 1940-41: «Λαογραφικά Σαμμοκοβίου Ανατολικής Θράκης», *Αρχείον Γλωσσικού και Λαογραφικού Θησαυρού Θράκης*, τ. Ζ', σ. 145-211.
- Πολίτης Ν. 1911: «Σύμμεκτα (τοφίδι)», *Λαογραφία*, τ. Γ', σ. 478-485.
- 1931: «Τα κατά την τελευταία», *Λαογραφικά Σύμμεκτα*, τ. Γ', σ. 323-362.

Σαλβάνος Γ. 1929: «Λαογραφικά σύμμεικτα εξ Αργυράδων Κερκύρας», *Λαογραφία*, τ. Δ', σ. 113-163.
 Σάρρος Δ. 1913: «Απαντήσεις εις τα περί Ρουσαλίων ερωτήματα», *Λαογραφία*, τ. Δ', σ. 748-749.
 Σλίνης Μ. 1938: «Αγροτικά έθιμα Δρυμού Μακεδονίας», *Λαογραφία*, τ. ΙΒ', σ. 92-103.
 Σουλιώτης Γ. 1986: *Τα κόλλυβα*, Κέδρος.
 Σταματούλης Ι. 1909: «Όρκοι (Τρικάλα Κορινθίας)», *Λαογραφία*, τ. Α', σ. 416-417.
 Σταμούλη-Σαράντη Ε. 1929: «Από τα έθιμα της Θράκης (θάνατος)», *Θρακικά*, τ. Β', σ. 131-151.
 -1950: «Προλήψεις και δεισιδαιμονίες της Θράκης», *Λαογραφία*, τ. ΙΓ', σ. 201-236.
 Στούμπας Γ. 1963: «Τα κατά την τελευταία έθιμα εις το χωρίον Δροσοπηγή της Αρτης», *Λαογραφία*, τ. ΚΑ', σ. 531-538. Συγκολλίτης Σ. 1934: «Σύμμεικτα (ο θρήνος του Χριστού)», *Λαογραφία*, τ. ΙΑ', σ. 254-258. -1934-37: «Ο νεκρός εις την Ανασελίτσα», *Λαογραφία*, τ. ΙΑ', σ. 38. Τσιμπιρίδου Φ. 1990: *Tradition et transition: Etude de la formation economique et sociale d'une communautemixte derefugies en Thrace (Grece)*. These nouveau regime Paris, EHESS. -1993: «Ανθρωπολογική προσέγγιση συμβολικών συστημάτων ταφής: το παράδειγμα των νεκροταφείων Νυμφαίου Φλώρινας», *Α' Συμπόσιο Ανθρωπολογίας*, Κομοτηνή, Νοέμβριος 1993. Φελούκη Ε. 1929: «Νεκρικά έθιμα από την Αλεξανδρούπολη», *Λαογραφία*, τ. Γ', σ. 459-463. Χρυσουλάκη Α. 1957: «Έθιμα των Σφακίων της Κρήτης», *Λαογραφία*, τ. ΙΖ\ σ. 393-404. Van Gennep A. 1969: *Les rites de passage*, Picard, Paris.

Σημειώσεις

1. Στο Κάστρο Κυνουρίας, στο μέρος που ξεινήγησε, βάζουν κρασί και το πρωί βλέπουν πόσο λείπει. Σι, Μασκλίνη Κυνουρίας κάνουν το αυτό αλλά με νερό (Αθανασόπουλος 1911, σ. 682-683). Στα Σφακιά Κρήτης το πλύσιμο του νεκρού γίνεται με κρασί: λιβάνι, σταγόνα κρασί, νερό, ψίχουλο ψωμί και φαί -πάντα νησίσσιμο- που ρίχνουν στο θυματό, να το βρει η ψυχή του στον κάτω κόσμο να δροσιστεί το μοιράζει το πρωί γυναίκα νηστική και καθαρή (Χρυσουλάκη 1957, σ. 403).
2. Στα Λεχαινά Ηλείας, τις μπούκες το ψωμί τις βάζουν μέσα σ' ένα ποτήρι κρασί (Δευτεραίος 1979).
3. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες πληροφορίες για το θέμα αυτό από την υπόλοιπη Ελλάδα. Στη Μάνη, για παράδειγμα, ρίχνουν πάνω στον τάφο νερό ή λάδι ή κρασί. Στην έξοδο μοιράζουν ψωμί βουτηγμένο σε λάδι και λένε «λάδι τα κόκαλα του» (Δημητράκου 1975-76, σ. 41). Στην Αρτοτίνα Αιτωλίας, κάποτε μετά το θάνημο, οι παρακολούθησαντες την ταφή πλένονταν με κρασί που τους έριχνε ο νεκροθάφτης πάνω στον τάφο και έριχναν ένα κανάτι νερό και ένα κρασί στο μέρος του κεφαλιού (Λουκόπουλος 1921, σ. 32). Πριν το 1900 στη Σύμη το «περίδειπνον», που αποτελούνταν από 3 άρτους, τυρί ή παστά ψάρια, 3 κρεμμύδια και κρασί έτρωγαν μόνο οι εκκλησιάρχες και οι νεκροθάπτες (Δευτεραίος 1979, σ. 155).
4. Τα δρώμενα της παρηγορίας, όπως γίνονται στη Θράκη, συναντά κανείς στην Ερμιονίδα Πελοποννήσου επ' ευκαιρία της ονομαστικής εορτής κάποιου· μετά την αρτοκλασία στην εκκλησία καλούν τον παπά στο σπίτι τους όπου υψώνει τον εορτάζοντα (Οικονομίδης 1962, σ. 531).
5. Ενώ στα κατ' εξαίρεση τελετουργικά συμπόσια το κρασί χρησιμοποιείται σε μη φυσική μορφή (βρασμένο): Στις ελαφοθυσίες το ποτό είναι βρασμένο κρασί με ψωμί (Κυριακίδης 1917, σ. 213).
6. Έτσι, στην Ανδριανούπολη, το νεκρόδειπνο περιελάμβανε βασικά πλάφι και ονομαζόταν μακα-ρονία (Κουκούλες 1917, σ. 546), ενώ στην Ασπροβάλτα της Μακεδονίας περιλαμβάνει φασόλια, πλάφι ή μακαρόνια, τουρσί, απαραίτητα χαλβά και κρασί (Μεταλλινού 1963). Όμως, σε ορισμένες περιοχές τα διάφορα είδη ψαριών φαίνεται να αποτελούν το βασικό πυρήνα της μακαριάς. Η μακαριά στην Κέρκυρα, το συγχώριο, περιλαμβάνει τηγανητά ψάρια, μαρίδες συνήθως, τυρί και κάποιο οινοπνευματώδες, συνήθως ούζο (Ζωηρού-Πασσά 1934, σ. 120).
7. Στο Σούλι Πατρών, η μακαριά περιλαμβάνει μακαρόνια και γίδα κοκκινιστή (Μαρινέλλης 1976-78, σ. 193).
8. Στη Δροσοπηγή Άρτας, στα «περίδειπνα», στις παρηγορίες, συνήθη φαγητά είναι οι τυρόπιτες, τ. ψάρια, οι τηγανίτες, το ούζο και ποτέ το κρασί ή το κρέας (Στούμπας 1963, σ. 535).
9. Το έθιμο της κοπής των μαλλιών, όπως αναφέρει ο Πολίτης, παραμένει στην Κρήτη και σε νησί-: του Αιγαίου σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ελλάδα και τη Σερβία, όπου αφήνουν μαλλιά και γένια (Συγκολλίτης 1934, σ. 256).
10. Στα χωριά της Δυτικής Θράκης, προσφυγικά και μη, παρατήρησα ότι οι χήρες, στους γάμους. :-

ταν χαιρετούν το ζευγάρι, βάζουν στο κεφάλι τους ένα άσπρο μαντίλι. Στη δε Αργαλαστή Πηλίου το πένθος για τη γυναίκα κρατά μέχρι το ξεχωμάτισμα του άνδρα, όπου τότε της επιτρέπεται ενδεχόμενα να ξαναπαντρευτεί (Κουμπής 1913, σ. 696).

11. Στη Σύμωρη, ψωμιά πασπαλισμένα με ζάχαρη και κανέλλα τα βουτούν σε γλυκό κρασί (Δευτεραίος 1979). Στη Μάνη, την τρίτη και ένατη μέρα, πηγαίνουν στο μνήμα σιτάρι βρασμένο και κρασί (Ζαφει-ρακόπουλος 1911, σ. 476). Στη Βουλγαρία, την 3η μέρα βάζουν στον τάφο νερό και κρασί, ενώ στο δωμάτιο βούτυρο και κρασί (Πολίτης 1911, σ. 481). Στην Αρτοτίνα Αιτωλίας, στα μνημόσυνα μοιράζουν σιτάρι, ψυχούδια, φασούλια, μεγάλη λειτουργία, κρέας και κρασί (Λουκόπουλος 1921, σ. 31-32). Στα Σφακιά μαζί με τα κόλλυβα μοιράζουν κουλούρια, όπως στο γάμο, κρασί, τυρί και καλιτσούνακια (Χρυσουλάκη 1957-58, σ. 404). Στη Μάνη, όπου το πένθος βαστά επί 3 χρόνια, στις γιορτές δεν ετοιμάζουν τα παραδοσιακά γλυκά που τους τα φέρνουν οι φίλοι. Γι' αυτό είναι μεγάλη κατάρα να σου πουν: «να γεμίσει το σπίτι ζου τηγανίδες, και το Πάσχα τυρόπιττες, γαλατόπιττες και κόκκινα αυγά» (Δημητράκου 1975-76, σ. 40). Στο μνημόσυνο του Αγίου Δημητρίου κάθε οικογένεια οφείλει να έχει από ένα κιλό κρασί που αν περισσέψει, πρέπει να χυθεί πάνω στο μνήμα (Σούλι Πατρών) (Μαρινέλλη 1976-78, σ. 193-194).

12. Στη θέση «Φράγκα» πάνω από την Αράχοβα, του Ρουσαλιού οι Αρβανίτες μοιράζουν με τη σειρά κρέας και τυρί. Το κεφάλι του αρνιού το δίνουν στον ιερέα και την πλάτη στον ψάλτη. Οι ποιμένες αντί ψωμιού προσφέρουν χλωρό τυρί (Σάρρος 1913, σ. 748). «Εν Βουρβούροις την ημέρα αυτή ψήνουν σκόρδα και τρώνε. Οι νέες δοκιμάζουν την τύχη των με δαχτυλίδια και φύλλα κισσού» (Οικονόμου 1913, σ. 324).

13. Παρόμοια στη Μάνη, το ίδιο την Δευτέρα του Πάσχα (Καψάλη 1913, σ. 407) και μετά την Ανάσταση, ψωμί, αυγά, τυρί, τ' αφήνουν πάνω στα μνήματα και τα παίρνουν οι φτωχοί (Ζέρβας 1915, σ. 646). Στη Μάνη η Δεύτερη μέρα του Πάσχα είναι η ημέρα του Σταυρού και ημέρα των νεκρών. Στα τέλη του 18ου αιώνα στα ρουμανικά πριγκιπάτα εξεδόθη *Χειρόγραφον Νομιχόν Πζήχειρονσι* νεοελληνική, διά του οποίου μεταξύ των άλλων απαγορεύεται να γιορτάζονται τα Ρουσάλια, ως ελληνική γιορτή, και να γίνονται προσφορές στα μνήματα των νεκρών (Οικονομίδης 1957-58, σ. 676). Δεν ξέρουμε αν το γεγονός αυτό επηρέασε και τους Βλάχους της Ελλάδας, οι οποίοι αποφεύγουν να κάνουν οποιαδήποτε προσφορά στα μνήματα (Τσιμπιρίδου 1993). Στα Μέγαρα, τη δεύτερη μέρα του Πάσχα, τα παιδιά πηγαίνουν από σπίτι σε σπίτι και λένε τα Ρουσάλια με ένα καλάθι με βιολέτες σε σχήμα σταυρού, όπου είναι δεμένο ένα μεταξωτό μαντίλι (Βλάχου 1959, σ. 543).

14. Παρόμοιες πρακτικές συναντούμε στη Ρουμανία (Mesnil 1987).

15. Η αναλογία κρασιού/αίματος φαίνεται και από άλλου είδους συμβολικά συστήματα, όπως είναι οι όρκοι: στα Τρίκαλα Κορινθίας, όταν δίνουν όρκο και πίνουν κρασί ρίχνουν στη γη και λένε «έτσι να χυθεί το αίμα μου αν δε σου λέω αλήθεια» (Σταματούλης 1909, σ. 416). Επιπλέον, είναι γνωστό ότι στη Θεία Κοινωνία το κρασί συμβολίζει το αίμα και το ψωμί το σώμα του Χριστού.

16. Η αναλογία παραπέμπει σε μια γενικότερη κατηγοριοποίηση του ανθρώπινου σώματος, όπου το κεφάλι αποτελεί την αρχή (έξοδος ανθρώπου δια της γέννησης από το μητρικό σώμα) σε αντίθεση με τα πόδια (τρόπος εξόδου του νεκρού από το σπίτι) (Belmont 1989, σ. 89, Μπρούσκου 1991).

17. Ανάλογη είναι η σχέση γυναίκας/τροφής, όπως παρουσιάζεται στο άρθρο «Culture enters throught the kitchen» (Dubish 1986).

18. Μια ολοκληρωμένη ανθρωπολογική προσέγγιση του θέματος αποκτά νόημα -και δεν έχει μόνο ενδεικτικό χαρακτήρα- κυρίως στα πλαίσια της δομολειτουργικής εξέτασης μιας συγκεκριμένης κάθε φορά πολιτισμικής ομάδας, στην κατεύθυνση της οποίας προσανατολίζεται η έρευνα αυτή για τη χρήση του κρασιού σε ιδεατό επίπεδο.